

“КНИГА ПОЖИТЕЧНАЯ ДО ЧИТАНЯ, ПИСАНИЯ И МОВЕНЯ”

Паўлавец Дзмітрый Дзмітрыевіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры беларускай культуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны

 старажытных часоў нашы продкі імкнуліся да трывалых не толькі эканамічных, палітычных, але і культурных сувязяў з Заходняй Еўропай. Гэтыя тэндэнцыі асабліва ўзмацніліся за часамі Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Заходняя Еўропа прываблівала нашых продкаў разгалінаванай сістэмай вышэйшай адукацыі, мажлівасцю атрымаць глыбокія веды па разнастайных галінах тагачаснай навукі. Ураджэнцы ВКЛ шукалі магчымасцяў паглыбіць свае веды, пабачыць другіх і сябе паказаць. Усё гэта вымагала добрага валодання замежнымі мовамі, стварэння адпаведных даведнікаў, слоўнікаў, размоўнікаў. Адзін з такіх незвычайных рукапісных твораў захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Францыі (Парыж). Упершыню пра яго існаванне ўгадаў І.К. Білазід, які назваў яго “Розмова” і сцвярджаў, што гэты твор – “унікальны помнік кніжна-пісьмовай украінскай мовы XVI ст. і мовы славянарускай (царкоўнаславянскай) у яе паўднёвай, кіеўскай рэдакцыі” [2, с. 33], пры гэтым ён заўважыў, што названы рукапіс “мае вялікае значэнне для гісторыі ўкраінскай, расійскай, беларускай літаратурных моў XVI–XVII ст., асабліва для вывучэння іх справавых, публіцыстычных, размоўных, дыялагічных стыляў” [2, с. 34]. На самай справе помнік, створаны прыкладна ў канцы 70-х гадоў XVI ст., не мае ніякіх адносінаў да гісторыі рускай літаратурнай мовы.

На першай старонцы помніка падаецца назва “Розмова”, затым частыра радкі па-французску, у якіх паведамляецца, што тут прапануецца адпаведнікі паміж *dialecte vulgaire* і *sclavone* для больш дасканалага авалодання імі. Пасля гэтага змешчаны невядомыя ініцыялы ТТ. З другой старонкі тэкст кампануецца ў двух слупках, пазначаных так:

Popularis	Sacra
РОЗМОВА	БЕСЬДА

Дакладная дата стварэння рукапісу і яе аўтар невядомыя. Пра час яго напісання можна меркаваць па тым, што ў творы некалькі разоў гздаецца 1575 г. і падзеі Варфаламееўскай ночы ў Францыі 1572 г., пра якія гавораць удзельнікі наступнага дыялогу:

- Што новаго слыхати во Франціи?
- Вправе ничего доброго.
- Чему жь такъ?
- Так палають взаимною ненавистю, ижъ страшно о томъ мовити.
- Боже, заховай насъ от внутренней войны (л. 43 а).

Гэта дае падставы сцвярджаць, што рукапіс узнік у канцы 70-х гадоў XVI ст. У 70-х гадах мінулага стагоддзя копія рукапісу апынулася ў Інстытуце мовазнаўства імя А.А. Патабні Украінскай акадэміі навук. Дзякуючы украінскім сябрам нам удалося зрабіць ксеракопію з гэтага рукапісу.

У копіі маецца 72 падвоеныя старонкі, акрамя таго – дзве не нумараваныя, напісаныя па-французску, відаць, бібліятэчным супрацоўнікам. На аркушах 2–4 пададзена прадмова, з якой вынікае, што “тая кніга барзо пожитечная есть до читаня, писаня и тежъ мовеня по фляндрску, по ангелску, по немецку, по латине, по французку, по гишпанску, по влоску и по португалску”. Як бачна, задумы ў невядомага аўтара былі даволі далёкасяжныя, амбіцыйныя і практычныя. Звяртаючыся да чытачоў, стваральнік РОЗМОВЫ, паводле скарынаўскіх традыцый, пісаў: “прими теды тую працу нашу, которую на твой пожиток и славу охотне понеслихмо, завдячне, што если зрозумеемо тебе вдячно быти”. Невядомы аўтар планаваў, што кніжка будзе складацца з дзвюх частак, аднак аўтограф уключае восем раздзелаў першай (ці існуе другая, невядома), прысвечаных разнастайным сітуацыям, у якіх маглі апынуцца падарожнікі, купцы, вайскоўцы, студэнты з ВКЛ у замежных краінах. Гэта:

- 1) посежене(беседование) десети персон
- 2) о способах продаваня и купованя
- 3) о мовеню з должниками (вытяганя долгов)
- 4) о способе пытаня о дорозе з розмовами дотонд належачыми
- 5) розмовы посполитыи гостем
- 6) розмова о встаню
- 7) розмовы до торговиска належачии
- 8) о способе писаня листов, обликов и цирокграфов.

Акрамя таго, у канцы працы прыведзены пералік tituli Sclauonice usurpari soliti, lingua sacre tituli, а таксама цирокграф пазычальных грошей і цирокграф альбо квітанцыя. Твор напісаны прыгожым старабеларускім скарапісам, вельмі падобным да таго, які ўжываецца ў “Граматыцы” І. Ужэвіча. Не адрозніваюцца ад традыцыйных графічных абрысы літар і надрадковыя знакі. Графіка вылучаецца прастатой, адсутнасцю візэрнікаў на пачатку і канцы раздзелаў, абзацаў. Гэта дае падставы меркаваць пра практычнае прызначэнне працы. Кірылічныя літары выведзены выразна і перадаюць почыркавыя адметнасці аўтара манускрыпту.

Для наймення дзвюх моў, якія параўноўваюцца, аўтар карыстаецца тэрмінамі popularis і sacra. Адштурхоўваючыся ад дэфініцыі гэтых тэрмінаў у “Граматыцы” І. Ужэвіча, можна думаць, што пад імі разумеюцца адпаведна – простая (народная) і святая (царкоўнаславянская) мовы.

З лінгвістычнага аналізу левага слупка, напісанага на мове popularis, вынікае, што тут перададзены шэраг фанетычных асаблівасцяў беларускай мовы, пашыраных у помніках нашай пісьменнасці. Гэта амаль паслядоўная перадача зацвярдзення шыпячых, ц і р: божой,

больших, вечера, вшолякого, дорожшое, иншое, наймилшого, ничого, належачымы, нашого, нocy, мнейшыe, отвдячоно, обачыш, опрочъ, прошоно, пришол, прычына, положоным, речъ, упечоного, учыно, учоным, товарышом, шостый, до улицы, працы, купцы, вечерати, господару, Брукгах (Бруге), Брукселлях (Брусель), отрымаю, Хрыстова, чтыры, ширый, при двору, трыма. Другой спецыфічнаю рысай беларускага кансанатызму, перададзенай на пісьме, з'яўляецца зацвярдзенне губных: осмъ, семь, любовь. Адночы адзначана афрыката дж: поезджаймы. Уплывам беларускай мовы тлумачацца напісанні позно, серца.

Пашыранымі з'яўляюцца напісанні ж на месцы праславянскага *dj: наражения, потвержение, Рождество Христово. Ускосным адлюстраваннем якання тлумачацца напісанні на месцы А (юса малога) літары е (десеть, паметати). Што да этымалагічнага Ъ, то ён, па нашых падліках, у 88,5% пішацца правільна і толькі ў 9,5% на месцы Ъ пішацца е (о године, седи, упечоного, не з'едай, побегу, в правде), у 1,4% – і (в книзи, по обеде) і толькі аднойчы напісаны у (при двору). Рэфлексацыя Ъ > і ці Ъ >е была вядома помнікам пісьменнасці Беларусі і Украіны XIV–XVII стст. [1, с. 64]. Мажліва, што суіснаванне такіх паралельных формаў абумоўлена падтрымкаю з боку родных для аўтара твора гаворак.

Тыпова беларускай рысай было напісанне спалучэння ры на месцы праславянскага ры: закрыеш, открий, трымай, хрыбет.

Характэрнай моўнаю прыкметаю рукапісу з'яўляецца беларуска-польская інтэрферэнцыя, уласцівая старабеларускім творам канца XVI – пачатку XVII ст. У правапісе адлюстраваны і паасобныя асаблівасці польскага пісьма. Да іх адносяцца спалучэнні ен, он на месцы к, № (пенкне, хентне, зтондь), ц на месцы ч (помоцу, свецу, уцтивая, хочай), непаўнагалоснае спалучэнне ло (плотно, сладкое, человек). Аднак яны не ўплываюць на характар арфаграфічнай сістэмы помніка. Больш прыкметна беларуска-польская інтэрферэнцыя выяўлена ў галіне марфалогіі, сінтаксісу і лексікі. Асабліва выразна гэта адлюстравана ў марфалогіі, найперш ў сістэме дзеяслова, што выявілася ў пашырэнні формаў І асобы множнага ліку тыпу меняймы, піймы, подьмы, поезджаймы; перфекту: бавиле, выпилесе, слышалесь, мовилеме обецалисмо, положилисмо паралельна з пришол еси, учинил еси, ходил еси, мовил еси. Пашырэнне такіх формаў у старабеларускай пісьменнасці тлумачыцца практычнай неабходнасцю ўзаемадачыненняў беларусаў і ўкраінцаў з палякамі. У выніку пры канцы XIV – пачатку XVII стст. польскай мовай карысталася не толькі “ўкраінская і беларуская шляхта, а і гарадское насельніцтва і нават праваслаўнае духавенства заходніх абласцей Украіны і Беларусі” [3, с. 214]. Аднак гэтыя паланізмы не ўплываюць на беларускі характар помніка. Гэта падмацоўваецца паслядоўным выкарыстаннем форм загаднага ладу, напрыклад: будь, збався, пожыч, завесь, укрой; нехай приидеть, нехай щастить, нехай ховаеть, нехай боронить і г.д.

Адметнасцю “Розмовы” з'яўляецца лексічны склад, у якім багата

рэпрэзентавана сінанімія старабеларускай мовы. Бывае, што аўтар падае цэлыя сінанімічныя рады, у якіх пераплецены сваё і пазычанае: замала – недорого – танне; Иоанна – Ганнуся, тепер – teraz – допюро; месца – пляц, рум, перешкожаць – заважаць – недопустить; контракт – слово – згода; хочеш – прагнеш – жадаеш – потребуеш; рыхло – вскок, муштарду – горчицу; мучиш – мордуеш, уберися – приоденся.

Лексічны склад “Розмовы” ўтрымлівае не толькі вядомыя па іншых тагачасных помніках адзінкі, але і, як падаецца, ужываныя ўпершыню: аксамит, брукованая, вежа, выдатки, вязанка, гатунку, година, досыть, зараз, зрозумети, коштом, мовою, мякое, ногавицы, панчохи, паштет, поветре, поливка, прикрая, пожиток, походня, приязнь, рахунок, розных, розумети, ручник, салат, сеledцы, снеда-не, студнею, товариство, товаришами, тыдень, ушановати, хлопец, швагер, шкода і інш. Багата прадстаўлены назвы грашовых адзінак еўрапейскіх краін: тут згадваюцца сольды і гишпанские рекгалы (мусьць, реалы), дукаты і ливр фляндрский, штибрь і талер, червонные золотые і пенязи.

Прыведзеныя вышэй прыклады сведчаць, што аўтар “Розмовы” адлюстравалі моўную сітуацыю як вынік гістарычнага шляху, які прайшлі наша мова і наш народ пасля Люблінскай уніі 1569 г. Лексікон помніка – гэта паказчык узроўню мовы, яе прэстыжу і ролі ў грамадстве, яе здольнасці рэагаваць на змяненні, якія адбываліся ў моўным соцыуме. У лексічным складзе, такім чынам, акумуляваны грамадска-гістарычны вопыт нашых продкаў і іх уменне арыентавацца ў навакольным зменлівым свеце.

Жывая народная мова выразна адчуваецца ў шматлікіх дыялогах, раскіданых па ўсім тэксце: маеш ли пристойную стайню, доброе сено, добрый овес и добре посланое мейсце (39); “Теперешний день рыбный есть”. “Чему ж так”. “Есть Святого Бартоломея пост” (47).

Разгляданы помнік уяўляе невядомы раней жанр старабеларускага пісьменства, у якім, з аднаго боку, выяўляецца нацыянальная спецыфіка, а з другога – адлюстраваны складанасці, што ўзніклі з функцыянаваннем старабеларускай літаратурнай мовы ў ВКЛ напрыканцы XVI ст. Сферы яе ўжывання тады абмяжоўваліся, звужваліся, што сталася прычынаю механічнага пераймання польскіх граматычных канструкцый, правапісных і стылістычных прыёмаў. Яны не столькі ўзбагачалі, колькі парушалі звычайны лад беларускай мовы, разбуралі яе сістэмнасць, абмяжоўвалі ўжыванне і нарэшце прывялі да заняпаду. Моўная палітра тэксту не вельмі шматфарбная і разнастайная, аднак тут, як ні ў якім іншым помніку нашага пісьменства, паслядоўна і дакладна перададзена вусная форма літаратурнай мовы праз дыялогі, стандартныя моўныя формулы. Каб пацвердзіць гэты тэзіс, даём некалькі рэплік на разнастайныя сітуацыі. Бацька адказвае на ліст сына і яго просьбу пра грошы і адначасова павучае: “Мой милый сыну, отрымалем десятого дня мая листы твои, даныи первого дня того ж месеца, з которых вырозумелемъ, ижъ естесъ

добре здоровь, што мне вдячно есть <...> Посылаю тебе през того посланца чтыры червоныи золотыи. Ты гляди, абись не тратиль без потребне, поневажъ я оных з великою працою досталь и потомъ моимъ. Старайся завше учтиве мешкать и будь добрым и цнотливым, а звлаща стережися от товариства злого” (64).

Падарожнікі размаўляюць з гаспадаром карчмы: “Маеш’ ли пристойную стайню, доброе сено, добрый овесь и добре посланое мейсце, маеш ли доброе вино, наилучшее зо всего места, маешъ што есть?” “Маю, Панове мои, только зсядьте з коний, каждой речи вамъ не зыйдетъ” (л. 39 а).

Гэты помнік – яркавае сведчанне пра нашыя старажытныя сувязі з заходнееўрапейскімі краінамі, іх навукаю, традыцыямі. Тут адбілася жаданне засвоіць іх дасягненні, спроба паставіць *lingua popularis* у адзін шэраг з іншымі заходнееўрапейскімі мовамі. Аўтар твора – адзін з адукаваных урадженцаў ВКЛ (хутчэй за ўсё беларуска-ўкраінска-польскага памежжа), які добра валодаў роднай, беларускай, царкоўнаславянскай і польскай мовамі. Праўда, мусім канстатаваць, што ў асобных выпадках з ягонай моўнай свядомасці цалкам выцеснены цэлыя сегменты роднай мовы, што прывяло да стварэння своеасаблівай трасянкі. Дарэчы, крыху пазней узоры выкарыстання такой моўнай мяшанкі пакажуць Ф. Еўлашэскі ў “Гістарычных запісках”, А. Філіповіч у “Дыярыушы”.

Прыведзенае дае падставу спырджаць, што мы маем справу з выдатным помнікам старабеларускага перыяду, аўтарам якога быў урадженец ВКЛ, які ў далечыні ад радзімы клапаціўся пра сваіх суайчыннікаў, што па нейкіх прычынах патрапілі за мяжу, каб яны пачувалі сябе камфортна ў незнаёмым асяроддзі, маглі дамовіцца аб самым неабходным, жыццёва патрэбным.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Анічэнка У. В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі / Анічэнка У. В. – Мн., 1969.
2. Білодід І. К. Киево-Могілянская акадэмія і пп роля в развітку східнослов’янських мов / Білодід І. К. – Київ, 1986.
3. Лер-Сплавинский Т. Польский язык / Лер-Сплавинский Т. – М., 1954.